

Ramazan Qafarlı

(Əvvəlki jurnalın 2-ci buraxılışında)

Atilla - İtil – Adil - Ath

"At igrinin yaraşığı, arxası və hünərinin yarısıdır"

Atilla qırx yaşında taxtda əyləşdi. 11 il ərzində qardaşı Bleddən yardım gördü. Doğrudur, bəzi tarixçilər Munğuqun övladları arasında dərin uçurumlar olduğunu yazmışlar. Guya Atilla hakimiyyəti əsl varisin əlindən zorla alıb. Xristianlığa meyl göstərməsi, liberallığı, yumşaqlığı, düşməne güzəştə getməsi sonucda Bledin ağır cəzalanması ilə nəticələnib: hökmdar qardaşını aradan götürüb. Lakin dünyada hər şeyi ancaq öz arşını ilə ölçən Atilla hakimiyyətə Tanrının iradəsi və əfsanələrin yardımını ilə gəlmişdi. O, təkcə sadə hunları deyil, Bledi də qamların uzaqgörənliyinə inanmışdı. Hələ Muncuqun sağlığında el arasında əhvalatlar dolaşırdı ki, ölkəni əlinə odlu qılınc alan şəxs dünyaya tənəcədi.

Atilla adının izahı göstərir ki, o, mənşəcə İtil (Atill) türklərinə mənsub, qədim xaqan sülaləsinin nümayəndələrindən biri idi. Əslində, böyük hun sərkərdəsinin Avropa mənbələrində "Atilla" şəklində tarixləşən adının əsasında qədim türk sözləri - Atlı, Adil, Atil, İtil durur. Təsadüfi deyil ki, həmin kəlmələr müasir türk dillərində indi də geniş işlənir. O, oğlanlarına İllak* və Tengizik (Tengiz, Tengizxan – dəniz, derya, yaxud okean anlamındadır) adlarını vermişdi. Arvadını isə avropalılar Aryukan /Aryuka / Aryuxan /Aryujan / kimi təqdim edirlər.

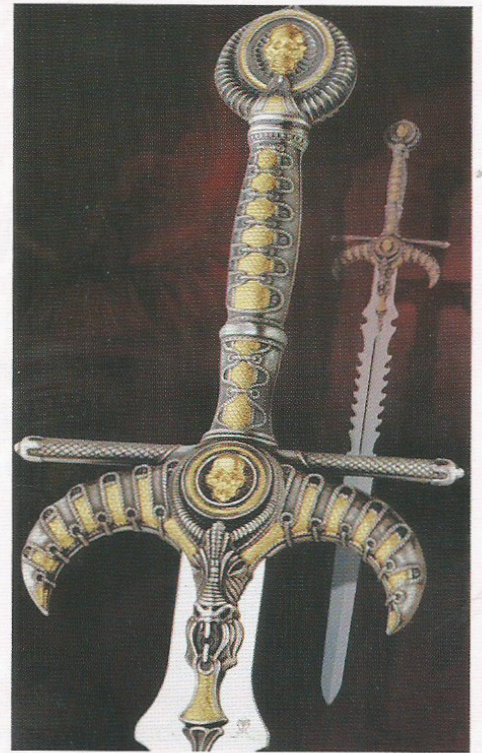
Bu, türk ellərində gözəllər gözəli, yaxud gözəl can (ruh, ürək) mənasını verən «Ariqcan» deməkdir.

*İllak/ullak sözünü əzizləmə mənasını verən "keçi balası" ilə əlaqələndirirlər. Atillanın kiçik oğlunun adı F.A.Brokhauz, İ.A.Efronun «Ensiklopedik lüğət»ində "Ellak" şəklində işlənir. Bizcə, bu daha düzgündür. Çünki sözün ilk kəlməsi "el" türk dillərində ad düzəldən əsas vasitələrdən biridir: Eldar, Elxan, Elsən, Elnur, Elbəy və s.

Ortaboylu, enlikürəkli, qara saçlı hökmdar girdə, uzun gözləri ilə həminin üzünə iti, dik nəzərlərini salırdı. Tək-tük hun bahadırdı ki, onun qarşısızalmaz daxili gücünün ifadəçisinə çevrilən baxışlarına tab gətirib başını aşağı endirməsin. Atilla natiq idi, danışığı ilə ürəklərdə sönən odu təzədən alovlandırır, döyüş ehtirasını coşdururdu. O, düşməne, ikiüzlülərə, yolundan dönmənlərə qarşı amansız idi və qəzəbi qorxu yaradırdı. Onları qəddarcasına cəzalandırır və qətiyyətli tədbirlər həyata keçirirdi. Torpağını və xalqını ürəkdən sevən döyüşçüləri, ardıcılığını və məsləkdaşlarını həmişə diqqət mərkəzində saxlayır, onlara yardımını əsirgəmərdi. Atilla təmtərağı sevmirdi, sadə yaşamağı üstün tutur və qonaqpərvərliyi ilə seçilirdi. Ziyafətlərdə qonaqlara gümüş qablarda yemək verildiyi halda, o, taxta qaşıqdan istifadə edirdi.

Mars (Misri) qılıncı və Villam (Şimşək) atı

"Qılıncı düşmənin başı kəsəndə ürəyiyumşaqlıq göstərən ya arxadan oxlanar, ya da nizə ilə atdan salınar. Yağya döyüş meydanında

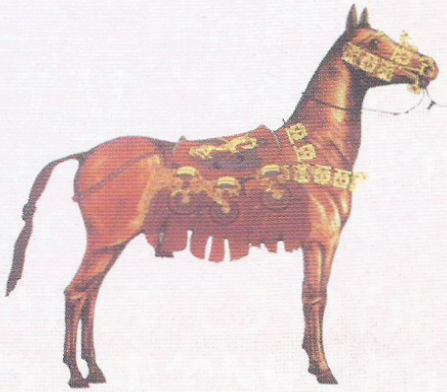
aman verənin anası ağlar qalar."

Atillanın varlığı hər yerdə – səfərlərdə, bazar-meydanlarda, keçidlərdə də duyulurdu. Yazırdılar ki, o, təkcə hun deyildi, həm də çox görkəmli və seçilən şəxs idi. Atilla Roma əsilzadələrinin təmtəraqlı geyimlərini xoşlamır, əyninə öz soyunun adətincə sadə paltarlar geyinir, tük-lü heyvan dərisindən hazırlanan kürkə üstünlük verirdi. Onun padşahlıq tacı da təkcə quş lələyi ilə bəzədilmiş dəri papaqdan ibarət idi. Əsgərləri də oxşar baş örtüyündən istifadə edirdilər. Atilla çox az hallarda piyada gözə görünürdü. O, gözəl qara Villam («Şimşək») atın belində daha əzəmətli idi. El ara-

sında danışdırlar: «Villam elə nəhəng və güclüdür ki, ayaqları dəyən yerdə ot bitmir». Bu deyim sonralar bizdə də xalq nağıllarının əsas motivlərindən biri kimi işlədilib. Təbiidir ki, Atillanın atı

Hun döyüşçülərinin atları

başqa hunların atlarından fərqlənməli idi. Bu həm onun hökmdarlıq tituluna görə belə olmalı idi, həm də Atilla bütün döyüşlərdə ordunun önündə düşmənlə sinə-sinə dururdu, atı həmlələrə tab gətirməli idi. Onun faydalandığı silahlar kaman, ox, nizə, ərkan və qılınc idi. Atillanın qılıncı barədə mənbələrdə çoxsaylı əfsanələr qeydə alınıb. Rəvayətdə göstərilir ki, Muncuqdan sonra taca kimin sahib duracağı bəlli deyildi. El arasında qəribə söhbətlər dolaşırdı. Bir gün hunlar düzenliyin ortasından yerə sancılmış odlu qılınc tapırlar. Atilla ilə Bled başlarına böyük dəstə toplayıb qı-

lınca tamaşa etməyə yollanır. Möcüzə baş verən əraziyə hamıdan tez çatan Atilla əlini uzadır ki, silahın tiyəsindən yapışsın, bu zaman qılınc özü yerdən çıxıb onun ovcuna «tullanır». Parlaqlığı və yaraşığı ilə qılınc hunların o ana qədər gördüyü bütün qılınclardan fərqlənirdi. Ölümə məhkumun əlləri ilə düzəldilmişdi – onu Tanrı göndərmişdi, sirli bir ayənin nişanəsi idi. Əfsanədə bildirilir ki, Tanrı qılıncı Atillanın hunların yeganə güclü hökmdarı seçildiyini təsdiqləmək üçün möcüzəli şəkildə torpağa sancmışdı.

Hunlar, əslində, bütün Avropada Atilla ilə tanınmağa başlamışdılar. Doğrudur, o, zahirən başqa hunlardan o qədər də fərqlənmirdi. Lakin Şimşək atın belində Mars qılıncını havada oynadanda çox-çox uzaqlardan seçilirdi. Əslində, təkcə sehrli atla qılınc kifayət idi ki, onun tarix meydanına qeyri-adi, əfsanəvi qəhrəman kimi atıldığını diqqət mərkəzinə çəksin. Bizans tarixçisi Prisk də Atillanın sehrli qılıncından bəhs edib. O yazırdı: «Təbiidir, Atilla elə zənn

etməli idi ki, onu böyük, uğurlu tale gözləyir. Mars qılıncı tapılanda, o, buna daha çox inanmağa başlayır. Mars qılıncını skif və hun çarları həmişə öz yanlarında saxlayırdılar». Prisk qılıncın necə meydana gəlməsini də Qafqaz və Kiçik Asiya prototürklərinin əfsanələrinə əsasən açıqlayıb. Bir hun kəndlisi görür ki, ilxısındakı düyə axsayır. Heyvanın qıçında elə böyük yara əmələ gəlib ki, səbəbini aydınlaşdırmaq çətindir. Kişi narahatlıq keçirərək qanlı izə düşür və yerə basdırılmış qılıncı rastlaşır. Demə, düyə ayağını qılıncın torpağın üstünə çıxmış şiş ucuna basıbmiş. Kəndli yeri

qazıb qılıncı çıxardır və Atillaya hədiyyə aparır. Prisk yazırdı ki, «o, qılıncı böyük sevinclə qarşıladı və özünü elə sadələvh göstərdi ki, guya dünyanın hakimi seçilmişdir, çünki qılınc Marsdan (müqayisə et: «Koroğlu» eposundakı Misri qılınc ildirəm daşından düzəldilir. Mahiyyət etibarilə epizodların oxşarlığı və qılıncların adlarındakı səsleşmə təsadüfi deyil - R.Q.) idi. Bu, onun müharibələrdə üstünlük qazanacağından xəbər verirdi».

Faktlar göstərir ki, Koroğlunun Misri qılıncı haqqındakı mifik təsəvvürlər Qafqazda yaşayan skiflərə və hunlara bəlli idi. Məhz Atillanın tarixi qəhrəmanlığı çağlarında yerə basdırılmış sakral silahı Mars (Misri) qılıncına çevirmişdilər...

Dövlət və atlılar

"Güclü dövlət yaratmaq üçün dostunu və düşməni tanı. Ata qulluq göstər ki, səni döyüş meydanında yəhərdən yerə aşırmasın".

Mənbələrdə göstərilir ki, hunların əsas xüsusiyyəti müstəqillikləri idi, heç kəsin xaltasını boyunlarına

keçirməz, başqalarından asılı qalmamaq üçün var-dövlətlərini belə itirməkdən çəkinməzdilər. Atdan və silahlardan başqa heç nəyin hərisi deyildilər. Təsviri sənətdə, heykəltəraşlıqda canlandırdıqları əsas obrazlar da atlar və silahlar idi. Bir sözlə, hunlar silah qayırmaqla at bəsləməyin ustası idilər. Bu, onlara irsən keçirdi, başçıdan sadə çobanadək hamı öz övladına ata baxmağın sirlərini öyrədir, təkcə silahlardan istifadə etməyi deyil, necə düzəltməyi də anladırıdılar. Kənardan baxanlar elə zənn edərdilər ki, onlar üçün at hər şeydən, hətta valideyndən, övladdan da

Hunların qoşun başçısı qermanların təsvirində

əzizdir. Lakin hər bir hun anaya, qadına, körpəyə də xüsusi qayğı və sayğı ilə yanaşır, atanı isə tanrı səviyyəsinə qaldırırdı. Döyüslərdə insan qanına susamış hun ən çox atının dırnağına daş dəyəndə sarsılırdı. Hönkürüb uşaq kimi ağlamaqdan da çəkinmirdi. Onların azadlıqsevərliyini bəziləri anarxiya ilə eyniləşdirir. Əslində, hunlar başqalarının fikirlərini səbrlə dinləməyi, ağlabatan yaxşı adətləri, əməlləri asanlıqla götürməyi, xeyirxahlığa qiymət verməyi

də bacarırdılar. Bu səbəbdən də müxtəlif dinli, dilli, asılılığı sevməyən, bir yerdə qərar tutmayan, silah oynatmağı özünə yeganə peşə seçən tayfalar tərəddüd etmədən hunlara qoşulurdular. Hunlar haqqında belə bir qənaət formalaşmışdı ki, hara ayaqları dəyirdisə, ora onlara dar gəlirdi. Məkan ayaqlarının altına sığmırdı. Tez-tez oba dəyişmələrinin, tam oturaq həyata az meyl göstərmələrinin də səbəbi bu idi. Onlarda başqa xalqları asanlıqla özlərinə bağlamaq qabiliyyəti vardı, bacarıq və hünərlilə dostu da, düşməni də heyrətləndirməyi bacarırdılar. Bir cəhətləri xoş idi ki, bildiklərini maraqlananlara anladır, tanımadıqları adamlarla qısa zamanda isinişə, dostlaşa bilirdilər. Onlar üçün din və dil ayrılığı əsas şərt deyildi. İnsanlar əməllərində düzdürlərsə, danışıqlarını anlamadan da ünsiyyət qurmağın yollarını tapır, böyük ustalıqla arada isti münasibət yaradırdılar. Xəyanət, satqınlıq və adam aldatmaqdan başqa hər şey üçün güzəştə gedirdilər. Elə ki biri keyfiyyətsiz malını dilə basıb yaxşı adına onlara satırdı, həqiqət ortaya çıxandan sonra o adam yerin deşiyində də gizlənsə, tapılıb cəzalandırılırdı. Bu, adət halını aldığından hunu kimsə aldatmağa çalışmırdı. Onlar dünyaya nadir xalqlardan biri kimi gəlmişdilər, mürəkkəb mədəniyyət yaradıb inkişaf etdirirdilər. Bu mədəniyyəti sintetik sayanlar bir məsələdə yanılmırdılar. At üstündə yer üzünü dolaşdıqca görübgötürür, dədə-baba adətlərini qorumaqla yanaşı, başqalarının yaxşı işlərini dəyərləndirib genişlənməsinə şərait yaradırdılar. Buna görə də onların arasında başqa xalqlar üçün də yer tapılırdı. Bəzi yad el-obalar hunlar gələndə əvvəl ara-

da gəzib-dolaşan söz-söhbətlərə əsasən qorxudan arvad-uşaqları gizlədirdilər. Lakin ağsaqqallar onları əsə-əsə duz-çörəklə qarşılayandan sonra, qısa zamanda yanlış qənaətlər alt-üst olurdu. Bir neçə saat keçmirdi ki, oğul-uşaq, qız-gəlin üzə çıxıb əməllərindən peşmançılıq çəkdiqlərini etiraf edirdilər. Səhəri gün ora ayaq basan kənar şəxs elə bilirdi ki, hunlar həmişədən buralarda yaşayan yerli sakinlərdir. Ancaq hunların kökü heç yerdə çox çəkmirdi, xəstələri, əlsiz-ayaqsız ahılları yerləşdirib yola düşəndə döyüşməyi bacaran yüzlərlə yerli gənc təzyihsiz, tələbsiz, əmrsiz silahlanıb onlara qoşulurdu. Hunların xarakterində, məişətində, ənənəsində dünyanın başqa xalqları üçün ümumi olan elə cəhətlər vardı ki, bu, onları asanlıqla başqa etnoslarla bağlayırdı. Təsadüfi deyil ki, on minlərlə yad tayfaların nümayəndələri hətta döyüslərdə Atillanın uğrunda canlarından keçirdi. Və bəzi cəhətləri ilə tamamilə fərqlənsələr də, ilk baxışdan xoş təsir bağışlayırdılar. Avropalılar görürdülər ki, hunlar qadınlara, qocalara, ulu əcdada böyük hörmətlə yanaşır, onların ağıllı məsləhətlərinə qulaq asır...

Ümumi iş uğrunda təmənnaşız canlarından keçməyə hazır olan atlıları vahid milli xarakter sıx birləşdirirdi. İlk baxışda ziddiyyətli görünsələr də, onlardan ehtiyatlananların belə ürəyini oxşayır, bir tərəfdən, amansızlıq nümayiş etdirir, soyla, köklə, ellə bağlı ən elementar məsələlərdə qardaş-qardaşa güzəştə getmir, digər tərəfdən, ipək kimi yumşaq görünür, əqidəcə xristiana, bütpərəstə bel bağlayır, etibar edir, hətta ömür-gün yoldaşına çevirirdi. Bu halda qadınının əski dədə-baba adət-ənənəsinə sayğı ilə yanaşırdılar. Bu mənada konservativ əxlaqları ilə seçilirdilər, bəzən dünyəvi məsələləri inkar etdikləri kimi, dini doktrinlərə, abstrakt fəlsəfi, siyasi və sosial anlayışlara, kor-koranə kultlaşmaya dırnaqarası baxırdılar. Tarixçilər yazırlar ki, sadəliklərinə və tez inanmalarına görə çox hallarda hunlar hiyləgər diplomatiyanın qurbanına çevrilir, xaricilərin fırıldaqlarına uyur və düşdükləri çətin vəziyyətlərdən qəhrəmanlıqla xilas olduqda qarşılına bir məqsəd qoyurdular: ya özləri, ya da nəslin digər nümayəndələri onları fırıldaqla fəlakətə sürükləyəni cəhənnəmə vasil etməlidir. Boş vaxt-

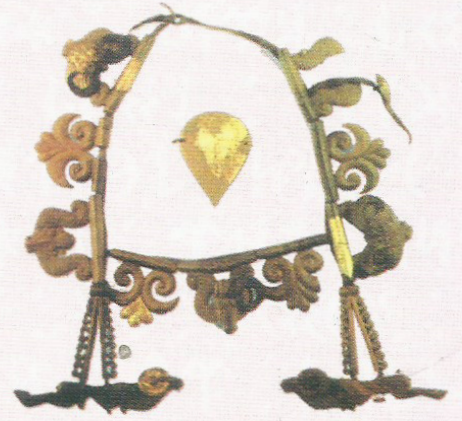
larında mahnı oxumağı xoşlayırdılar. Hunların nəgmələri səfərləri qədər geniş və sonsuz idi, təsvirlər tərənnümü, hiss və duyğuları üstələyirdi, insandan çox təbiətə vurğunluqları vəsf olunurdu. Onlar romantik əhvalatları nəzmə çəkib, simli alətin müşayiəti altında saatlarla oxuyurdular. Lakin yumordan, siyasi satiradan da xüsusi zövq alırdılar. Daha çox düşmənlərini lağa qoyurdular. Hunlar səmimi qəlbədən möcüzəyə inanır və gözəlliyi dəyərləndirməyi bacarırdılar. Ancaq optimist idilər, boş xülyalara uymur, ovçuluğa ənənəvi şəkildə xüsusi həvəs göstərirdilər. Bizans tarixçilərinin qeydlərindən görünür ki, onlar bir millət olaraq həyata və insanlara humanistcəsinə yanaşır, lakin azadlıqsevərlikləri, sonsuz qürurları ilə hərbi və siyasi intizama meyilli deyildilər. Müxtəlif çeşidli tayfa birləşmələrini içərilərində əritsələr də, ümumi xeyrixah cizgilərə – sadıqlıya, şərəf hissənə malik idilər. Və Atillanın nüfuzu, iradəsi ilə qısa zamanda böyük hərbi-siyasi güc əldə etmişdilər. Atilla qədim imperator sülaləsinin Hafəzin oğlu Hamdan başlayan 32-ci nəslinin törəməsi olduğunu yaxşı dərk edir, müstəqil toplumlara qam-şaman duaları ilə təsir göstərməyin effektivliyini, daha doğrusu, ulu əcdadların tövsiyələrini, vəsiyyətlərini əks etdirən çağırışlarla hamının səfərbər olunacağını anlayırdı. Döyüşlərdə əfsanələr də böyük rol oynayırdı. Atilla bəzən özü hunlar haqqında dəhşətli əhvalatların sürətlə yayılması üçün tədbirlər həyata keçirirdi. O, Bizans üzərinə yeriyəndə əmr vermişdi ki, zahiri görünüşcə vahimə, qorxu yaradan, qana susamış min döyüşçü seçilsin. Onlara aşılınmamış tüklü, kobud dəridən

paltarlar geyindirilsin, atları dəhşət yayan xüsusi elementlərlə bəzədilsin. O çağların cəlladlarını xatırlatsınlar... Hökmdarın tapşırığı ilə «başkəsənlər» dəstəsi əsirlərin gözü qabağında çiyət yeyir, sonra onlara olmazın cəzalar tətbiq edir, yarımcən hala salıb hamısını sərbəst buraxırdılar. Əsirlər vətənlərinə çatanadək rastlaşdıqları yaşayış məntəqələrində başlarına açılan oyunları yerli sakinlərə danışır, söhbətlər ağızdan-ağıza keçərək sürətlə yayılır, çox sayda rəvayətlər yaranırdı. Atillanın qəribəlikləri də vardı. O, qələbə ovcunun içində olduğu halda, gözlənilmədən döyüşçülərini meydandan geri çəkirdi. Hətta bir dəfə Bizans imperatoru bunu qorxaqlıq kimi başa düşüb, hunlara dərs vermək qərarına gəlir. Feodosi düşünür ki, paytaxtın beş addımlığından qaçan vəhşi başçını Avropadan ancaq o qovmağa qadirdir. Lakin səhv qənaətləri onu rüsvayçı sülh müqaviləsi bağlamağa vadar etdi. O, ordusunun darmadağın edildiyini görüb aradan çıxdı və çətinliklə canını xilas edə bildi. Qəzəblənmiş hunlar 70-dən çox yunan kəndini yerlə yeksan etdilər. İmperator Fermopilada biabırçı şəkildə sülh müqaviləsi bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Şərqi Roma imperiyası bütünlüklə hunların əlinə keçdi. Atilla əvvəllər hər əsir üçün 8 adi sikkə alırdısa, yeni anlaşmada bu məbləği 12 qızıla qaldırdı. O, daha çox tələb edə bilirdi. Lakin anlayırdı ki, imperiya həmin vəsaiti öz xəzinəsindən verməyəcək, dinc əhalidən alacaq və yerli sakinlərin hunlara qarşı nifrəti birə on qat artacaq.

Dünya hunlara darlıq edir

"Ədalətli ol və haqqı tapdama. Humun taxtacı düzlüklə, xeyrixahlıqla qurulub".

Atilla öz ordusunu Pannonidə formalaşdırdı. Dağ silsiləsinin ətəklərində, İtil çayı, Aral, Xəzər və Qara dənizlərin ətrafındakı ərəzilər hunların yəhərdən və arabalardan enib oturaq həyata başladıkları torpaqlar idi. Süvarilər əsasən biş oquz, altı oqur, şara tayfalarından təşkil olunurdu. Piyadalar arasında finuqor tayfalarının nümayəndələri: çere-mis, erza, mokşa, çud və estlər, eləcə də qerman elatları: qot, kepd, venedlər vardı. İran və slavyan xalqlarından olan döyüşçülər muzzla tutulmuşdular.

Hunlar Don nəhrini keçəndə görürlər ki, bölgəyə soydaşları olmayan yad tayfalar yerləşib. Macar ovalığı ilə Karpat dağlarının ətəyində də oturaq həyat sürən başqa xalqlar vardı. Qotlar və şimaldakı german qövmələri də artıq köçəriyyəni daşını atmışdılar. Hunlar çox dəyişik insan toplumları üzərində hökmranlıq etməyə alışmışdılar. Şimal qotlarıyla aralarında yaxın münasibətlər yaranırdı. Gepid kralı Ardarik və şimal qotlarının kralı Valamer xaqanın ən inanılmış müşavirləri idi. Skir kralı Edeko da Atillanın etimadını qazananlardan biri sayılırdı. "Genel türk tarixi" kitabında göstərilir ki, "German hökmdarlarından çoxu Atillanı özlərinin böyüyü hesab edərək, "At-ila" adlandırdılar. Qot dilində "Atta" baba demək idi. Bərabər yaşamalarının normal sonu onunla nəticələnir ki, hun german adını, german isə hun adını asanlıqla öz üzərinə götürür. "Rua/Roil" sözü germanca idi. Eləcə də Atillanın başqa əqrəbasının adı La-udarisus qotça idi. Buna qarşılıq olaraq germanlar da Hunimund, Hunvulf adlarını almış və şərəflə daşıyırdılar. Fəqət zamanımıza qalan adların çoxu hunca idi. Buradan anlaşıldığı üzrə yoğun german ənənəsinə rəğmən hunlar özəlliklərini qoruya bilmişdilər".

Atilla özünü təcrübəli siyasətçi tək aparırdı. Şərqi Roma imperatoru II Feodosini hədiyyələrlə yola gətirib sülh əldə etmiş, ordusuna döyüş təlimləri keçmək üçün xeyli vaxt əldə etmişdi. O, yeri gələndə güzəştə getməyi də bacarırdı. Lakin sərtliyi qorxu yaratdığı kimi, gözlənilmədən yumşalması, qəddar, amansız, hiyləgər düşməni belə bağışlaması orduda çaşqınlıq yaradırdı. Atillanın qeyri-adiliyi onda idi ki, qəflətən heç kimin ağına gəlməyən qərarlar

verirdi. Roma papasının xahişi ilə ordusunu geri qaytarıb öz iqamətgahına aparması hunları sarsıtsa da, onun iti ağına və ilahi gücünə inamları qırılmamışdı, əksinə, taleyin oyununda həyatlarını qüdrətli başçılarına həsr edir və döyüşdə ölməyi özlərinə böyük şərəf sayırdılar. Atilla bəzən yorğun görünəndə, ordusunu irəli aparırdı. O, döyüşlər ara verəndə daha qəzəbli olurdu. Sərkərdələrini başına toplayıb müzakirələr keçirir, hamını səbrlə dinlədikdən sonra qənaətləri bir əmrlə yekunlaşdırırdı. “Dan yeri söküləndə atlanın, - deyirdi, - düşmənin qüvvətlənməsinə yol verilməməlidir”. Təsadüfi deyil ki, həyat və fəaliyyətini öyrənən müasir tarixçilər bu günün prizmasından nəzər salanda Atillanı həm bacarıqlı iş adamı, diplomat, reformaçı, dövlət qurucusu, oliqarx, missiонер, mahir sərkərdə, nəhayət, şübhəli tədbirlərin, mənfur keflərinin tamadaçısı tək göstərirlər. Onun avropalıların canına saldığı vələlə neçə əsrlər keçməsinə baxmayaraq, sovuşmur, mülayim və yaraşlıq görünən türkün qeyri-adi gücünün mənbəyini öyrənmək üçün çox baş sındırılır, nəticədə bir də dirçəlməməsi üçün əllərindən gələni əsirmirlər. Mətə, Balamir və Atillanın atüstü yürüşlərinin səngiməsi az çəkir, qısa zaman aşırımından sonra səlcuqlar meydana atılır. Xaçpərəstlik hərəkatının qarşısını alan Sultan Toğrul (onu Tranqolispis şəklində yad edirlər) Azərbaycan atabəyləri, moğollar, Gəngizxan, Batıxan əvəzləyir. Ardınca Osman Qazinin sülaləsi, Uzun Həsən, Sah İsmayıl, Əmir Teymur peyda olub dünyanı lərzəyə gətirir... Son min ildə yarıməsrədən bir türkün yetişdirdiyi qüdrətli sərkərdələr çətin döyüşlərdə zəfər çaldıqca, Atilla yada düşüb. Avropalıların əlacı ona qalır ki, Keçəl Həməzlərə üz tutsunlar. Türkü içəridən sarsıtmaqla, parçalamaqla, tarixini təhriflərə məruz qoymaqla, ermənilər kimi mənavi simalarını itirmiş mürdar məxluqlara havadar çıxmaqla, xəyanətlə zəiflətmək istəyirlər. Amma atillalıq türkün genindən çıxarmaq Allahın işinə qarışmaq, seytana qulluq etmək idi... Bunlar sonralar baş verəcəkdi, ulu əcdadın tarixi ənənələrinin üstündən xətt çəkməyə yönələn olaylar idi...

Dünyanın ən böyük döyüşü

“Həyat insana bir dəfə verilir, mərdliklə ömür sürənlər ölümün də gözüne dik baxırlar. Döyüşə-döyüşə ölmək sürünə-sürünə yaşamaqdan üstündür”.

Atillanın ordusu 477-ci ildə Konstantinopola — Şərqi Romanın paytaxtına çatdı. Böyük imperiya alçaldıldı: imperator atlıların qarşısına çıxarmağa qüvvə tapmadı, əvəzsiz bəxşişlərlə hunların başçısının yanına elçi göndərdi, hər il xərəc ödəyəcəyinə söz verdi. Lakin imperator biabırılıqla əldə etdiyi sülh razılaşmasının şərtlərini qısa zamanda pozdu. O, paytaxtda və hunların ölkəsində Atilla ilə dostluq etmiş Asekini yanına çağıraraq ordunun başçısı təyin etdi. Əhalini səfərbərliyə aldılar. Çoxsaylı muzdlu qoşun tutuldu. Bütün xristian dövlətlərinin dəstəyini alandan sonra, hər iki dövlət (Qərbi və Şərqi Roma) hunlara xərəc verməkdən boyun qaçırıldı. Qəzəblənən Atilla Romanın üzərinə yeridi. Yolüstü indiki Almaniya və Fransaya baş çəkdi. Romalılara yardım edən bütün tayfalara qulaqburması verdi. Hunların hücumları “mədəni” Avropanı dəhşətə gətirdi. Səhsiz-hesabsız at nallarının, araba təkərlərinin göyə qaldıracağı toz dumana qarışıdı,

yaşayış məntəqələri xeyli vaxt günəş üzünə həsrət qaldı. Qaliliyada burqundlar darmadağın edildi və krallığa son qoyuldu. Atilla hamını qılıncından keçirsə də, İldiko adlı gözəl bir kral qızına qıymadı. Onu himayəsi altına aldı. Hunlar qarşılıqları çıxan bütün şəhərləri, qalaları zəbt etdilər. Nəhayət, Orleana yetişdilər. Atilla apardığı döyüşlərdə güclü müqavimətlə rastlaşmırdı. Burada da ilk həmlədə qala divarları dağıdıldı. Atlılar göz qırpmında mühafizə dəstələrini oxladılar, üstlərinə gələn əlilahlıları qılıncdan keçirdilər. Atilla həmişəki kimi öndə silah oynadırdı. Onun yorulmaq bilmədən baş kəsməsi, sinəsinə tuşlanan oxları, nizələri dəf etməsi atlıları bir az da coşdururdu. Atillanın Mars qılıncı havada oynadıqca, günəşin şüalarını əks etdirib, lap uzaqlardan vurusun hansı istiqamətə yönəldiyini bildirirdi. Gün batmamış qala alındı. Hökmdar əmr verdi ki, qaş qaralanadək yaralananlara məlhəm tapsınlar və şəhid olanları torpağa tapşırınsınlar. Gecədən xeyli keçəndən sonra atlıların kəşfiyyat dəstəsi məlumatla geri qayıtdı: romalıların birləşmiş qosunu onlara dərs verməyə hazırlaşır. Dan sökülər-sökülməz Atillanın atlanmaq əmri hamını yuxudan ayıldı. Hunlar Katalaun düzünə doğru yönəldilər. Hər iki tərəfdən insan selini xatırladan axın Avropanın mərkəzində yerləşən geniş məkanda cəmləşirdi. Tarixdə o çağadək o qədər qoşunu bir araya yığıb müharibəyə cəlb edən olmamışdı. Atillanın ordusunda 100 min türk süvari döyüşçü vardı, onlara atlılar, ya da oxçular deyirdilər. Bir o qədər də digər tayfalardan ibarət piyada qoşun nizamla düzülüb romalıları gözləyirdi. Hunların xofu Roma imperatoruna imkan

vermişdi ki, bütün xristian ölkələrindən müharibəyə əsgərlər cəlb etsin. Əslində, səlib yürüşünə hazırlaşan imperiyanı Atillanın meydana gəlməsi şoka salmışdı. Və İsus Xristosu qorumaq naminə 300 mindən çox ən seçmə və fanat döyüşçü toplanmışdı. İki nəhəng ordu Katalaun düzündə qarşı-qarşıya gəldi. Atilla bilmirdi ki, Roma qoşunlarına hunların döyüş taktikasını yaxşı bilən, bir vaxtlar ölümdən yaxasını qurtarmaq üçün hunlara sığınan gənclik dostu Aseki başçılıq edir. Atlılar kimi o da at üstündə məharətlə durur, ox atır, qılınc oynadırdı. Döyüşlərdə şücaət və hünəri ilə bütün əsgərlərə nümunə göstərirdi. O, bu xüsusiyyəti məhz Atilladan öyrənmişdi. Bununla yanaşı, german və türk dillərində sərbəst danışırdı. Tale elə gətirmişdi ki, Katalaun düzündə iki dost düşmən kimi üz-üzə dayanmışdı.

Ölüm-dirim döyüşü başladı. Tarix hələ bu qədər döyüşçünün bir meydanda vuruşduğunun şahidi olmamışdı. Qan su yerinə axırdı. Hər iki tərəfdən ölənlərin sayı-hesabı yox idi. Və insan başları bədənlərdən ayrılıb havada oynadıqca, cəsədlər üst-üstə yığılıb kiçik təpələr əmələ gətirdikcə hər iki sərkərdənin qələbə əzmi bir az da artırdı. Gözləri qan almışdı. Qılınc səhərdən-axşamədək havada oynadı, kəsib-doğradı. Aseki dövrünün böyük sərkərdələrindən biri idi. Tale onu dəfələrlə sınaqdan çıxarmışdı. Öz soydaşlarının xəyanəti ilə rastlaşıb ölümlə üz-üzə dayananda hunlardan, xüsusilə Atilladan xeyirxahlıq görmüşdü. Əslində, həyatını ona borclu idi. O, hunlarla ziddiyyətə getməyin əleyhinə olsa da, öz ölkəsinin və Roma imperiyasının sadıq övladı idi. Bir vaxtlar hunların təklifini qəbul etməmişdi. Orada qalıb Atillanın sağ əli ola bildiyi halda, vətəninə qayıtmışdı. İndi bir neçə əsr dünyaya ağalığ etmiş dövlətin tarixi ənənələrini itirmək təhlükəsi vardı. Buna qanını daşdığı sülalənin qabiliyyətsiz nümayəndələri şərait yaratmışdı. Yaxşı anlayırdı ki, Atillaya qarşı düzgün siyasət yeridilməyib, onu tamamilə romalıların düşməninə çeviriblər. Bir çıxış yolu qalırdı, ulu babalarının şərəfini, döyüş ənənələrini qorumaq naminə dostluğun üstündən xətt çəkməlidir. Aseki onu da bilirdi ki, sarayda hələ də xoşagəlməz adamlar sırasında sayılır. Əlacsızlıqdan koman-

danlığı ona tapşırıblar. Məqam çatan kimi yenə də kənara atılacaq. Tarixçilər yazırlar ki, o, əsl döyüşçü olduğu üçün siyasi intriqalar barədə düşünmürdü. Dövlətin əlar günündə silaha sarılmağı boşboğazlıqdan üstün tuturdu. Və inanırdı ki, romalıları üstələyən qüvvə yoxdur. Hunlara, Atillaya gəlincə, onları qaydasız döyüş ustaları sayırdı. Böyük stratejiyalı müharibədə uduzacaqlarına əmin idi. O, Atillanın sərkərdəlik məharətini pəhləvanlığı ilə müqayisədə zəif hesab edirdi, ona görə də avropalıların birləşmiş ordusunu dünyanın ən böyük savaşına şövqlə hazırlamışdı. Təbillər çalınanda yenidən insan dənizi təlatümə gəldi. Yarım milyondan çox döyüşçü bir-birinə qarışdı. Bu savaşı mədəni aləmlə vəhşiliyin qarşılaşması kimi qiymətləndirənlər də var. Lakin əxlaqsızlıq yuvasına çevrildiyi andan Roma sarayı mədəniyyətin xilaskarı funksiyasını itirmişdi. Onu başqalarının qanı bahasına təzədən əldə etmək çətin bir iş idi. Aseki ümidvar idi ki, ilk həmlədə Atillaya qoşulan qotlar və germanlar meydandan qaçacaqlar. Ancaq qarşı-qarşıya gələn insan seli bir-birinə elə qarışmışdı ki, geriye yol yox idi. Hamı qılınc işlədirdi. Ani bir ehtiyatsızlıq başın bədəndən ayrılması demək idi. Ona görə də hamı vuruşurdu, tək-cə hökmdarların iddialarını təmin etmək üçün deyil, öz canını qurtarmaqdan ötrü bütün fərasət və bacarığı işə salmaq lazımı gəlirdi. Atilla al-qana boyanmışdı. O kəsib-doğradığı bədənlərdən fısqıran qanda çimirdi. Və üzünü örtən qalxanı havada oynatdı, gözləri Asekinin məsum baxışları ilə toqquşdu. Bircə an ona il qədər gəldi. Sonra içərisindən bir istək keçdi: romalı dostu və rəqibi ilə qılınclaşmaq. Ona ilahi bir güc gəldi. Şimşək at şahə qalxıb meydanı genişləndirdi. Atilla gah qalxanı ilə üstünə gələn atlıları vurub aşırır, gah da Mars qılıncını havada oynatmaqla insan başlarını kos kimi yerə diyirlədirdi. Hunlar yorulmağın nə olduğunu bilmirdilər... Və Atillaya xəbər çatdıranda ki, romalıları pərən-pərən düşüblər, qaçırlar, o, əlini qaldırıb döyüşü dayandırmaq əmri verdi. Özü isə üzəngini atının qarnına elə zərblə ilişdirdi ki, Villam ıldırım kimi irəli şığırdı. Atilla təkbaşına qaçan roma qoşununun qalıqlarının izinə düşdü. Qaş qaralanadək yol qət etdi.

O, öz dəstəsindən tam ayrı düşmüşdü. Birdən romalıların yüz atlısı dönüb Atillaya tərəf gəldi. Lakin onlardan biri dəstədən ayrılıb qalanlara irəli getmək əmri verdi. Ayın gömgöy işığı altında Atilla Asekini tanıdı. Onlar bir müddət nə edəcəklərini bilmədilər. Romalıların beş-altı əsgəri hələ də yüz addımlıqda dayanıb bu qərribə mənzərəni seyr edirdi. Birdən Aseki atdan endi, Atillanın qarşısında yerə oturdu, qılıncını tiyəsinədək yumşaq torpağa sancdı və boynunu əyib gözlədi. Atilla hələ özündə deyildi. Asekinin səsinə ayıldı: -Sənin əllərinlə ölmək mənə daha şərəfidir, qılıncını endir. Amma Atilla onu buraxıb romalıların üstünə hücum çəkdi. Qarşılaşmada birini atdan saldı, qalanlar isə qaçdılar. Sonra atının başını çevirib hələ də oturub ölümünü gözləyən Asekiyə yaxınlaşdı. Düz onun gözlərinin içinə baxdı. -Mən çörək kəsdiyim silahsız adamı öldürə bilmərəm. Ya kişi kimi qılıncını əlinə alıb hücum elə, ya da əliyalın rədd ol burdan. Aseki qılıncın tiyəsinə dirsəklənib qalxdı və sürünə-sürünə meşəyə doğru getdi. Atilla onda har-

Qermanlar Atillanı öz hökmdarları sayır və rəsmlərində ölkələrinə məxsus rəmzləri əks edirən qızıl tacla birlikdə canlandırırdılar.

dan biləydi ki, roma sərkərdəsi döyüşdə özünə əsl rəqib saydığı döyüşçünün qılıncı ilə ölməyi, vətəninə – sarayda xəyanətlə qətlə yetirilməkdən üstün tutur və əbədlilik döyüş meydanında qalmaq istəyir. Atilla baş verən hadisənin səbəhini öyrənmək istəmədi və yenə də hər şeyi tarixin ixtiyarına buraxdı. Katalaun düzündə hunlar bir döyüşçüsü qalanadək vuruşdular. Ancaq Roma imperiyasının müzdlü əsgərləri pərpərpən düşdülər. Axşam leqionların tör-töküntüləri geri çəkilməyə başladı. Bu döyüşdən sonra bütün dünya anladı ki, türklər məğlubedilməzdir. Atilla qaçan düşməni qovmadı, öz ordusuna 20 gün istirahət verdi. Nəhayət, Romanın üzərinə hücumu keçdi, İtaliya torpaqlarına qədəm basdı. İmperiya onun qarşısını almaq üçün fəal gücə malik deyildi. Və hunlar müqavimətsiz Romanın darvazalarına yaxınlaşdılar. Paytaxt, xalq, senat və papa indiyədək belə təşviş keçirməmişdi. Çıxış yolu tapmırdılar – təslim olmaq lazım gəlirdi. Tarixçilər yazırlar ki, Leon (Lev) imperator Valentinin xahişi ilə Atillanın qarşısına çıxır, bütün xristianlar adından diz çöküb yalvarır ki, vəhşi hun rəhmə gəlsin, şəhərə əl dəyməsin. Roma imperiyasının mədəniyyət abidələri dağıdılmasın.

İgid ölür, el ağlar qalar

Dünya hökmdarını hansı xain ölümə layiq bildi? Kimsə intiqam barədə düşünürmü?

F.A.Brokhauz, İ.A.Efronun «Enklopedik lüğət»ində tarixi mənbələrə əsasən [Qibbon, “Leben des A.” (Lyon, 1797); İoqann fon Miller, “A., der Held des V.Jahrh.” (Vena, 1806); Klemm, “A. nach der Geschichte, Sage und Legende” (Leyps., 1827); Qaaq, “Geschichte A.S.” (Tselle, 1862); Teri, “Histoire d’A. et ses successeurs” (4-cü çap, Paris, 1874)] həmin olaylar barədə yazılır:

«Atilla bir çox xalqları öz ətrafında birləşdirmişdi, onun ordusunun tərkibində ostqotlar, gepidlər, tyuringlər, gerullar, ruqilər və xəzərlər vardı. İqamətgahı Yuxarı Macarıstanda yerləşirdi, Tokaydan o qədər də uzaqda deyildi. Atilla əvvəl Şərqi Roma imperiyası üçün böyük təhlükəyə çevrildi. Öz tələblərinin sayını tez-tez artırmaqla II Feodosini bezdirdi. Hunlar Miziyanı, Frakiyi, İlliriki boşaldıb, 447-ci ildə Konstantinopolun həndəvərində dolaşmağa başladılar. İstəkləri o idi ki, Dunaydan Şərqə doğru uzanan bütün ərazilər onların nəzarətinə verilsin.

Atilla 440-cı ildə imperator III Valentin tərəfindən təhqirə məruz qaldığını hələ də unutmamışdı. Onun bacısı Qonoriya ilə nikah bağlamaq niyyəti etirazla qarşılanmışdı. Bundan sonra romalıların başlarının vestqot çarı Teodorixlə müqavilələrə qarışmasından istifadə edib 500 minlik qoşun toplamış və qərbə doğru yürüşə başlamışdı. Qabağına çıxan yaşayış məntəqələrinə od vurub, əli silah tutanı qılıncdan keçirmişdi. Almaniya ərazisinə soxulub Reynə çatmışdı. Nekkara burnundan çayın o biri sahilinə adlayıb, Erir, Mes, Arras şəhərlərini tutmuşdu. Nəhayət, Orlean qalasını mühasirəyə almışdı. Yalnız bundan sonra Valentin Asekini baş komandan təyin etmək məcburiyyətində qalmışdı, eləcə də vestqotların çarı Teodorixdən yardım diləmişdi.

Atilla böyük ordusu ilə Trua şəhərinin yaxınlığında, geniş Katalaun düzündə əylənib romalıları gözləyirdi. 451-ci ilin payızında burada dünyanın ən böyük döyüşü baş verdi. Hunların ilk hədəfi Teodorix idi, qanlı vuruşda vestqotların

çarı oğlu Torizmundla birlikdə həlak oldu. Atilla təzədən ordu toplamaq üçün Vaqenburqa doğru geri çəkildi. Aseki hunları təqib etmədi. Lakin müharibə meydanında 200 min döyüşçü qalmışdı. Hər iki tərəfin qəddarlığı o dərəcəyə çatmışdı ki, uzun müddət ölülərin ruhlarının Katalaun düzündə döyüşdüyü haqda əfsanələr dolaşdı. Yolu oradan düşənlər qorxu keçirdilər”.

Beləcə, mənbələr hadisələri ziddiyyətli və dolaşq verirlər. Bəzi tarixçilərin qənaətinə görə, bu döyüşdə Atillanın ordusu zəifləyir. O, gücdən düşmüş halda Almaniya, Reynə dö-nür. Lakin bir neçə ay keçməmiş, 452-ci ildə Alp dağlarını aşaraq İtaliya soxulduğu faktını danmaq onlar üçün çox çətinidir. Axı Atillanın qosunu həmin il Akvileyi darmadağın edir, Altinum, Paduy, Milanı və başqa şəhərləri ələ keçirir. Romanı və bütün İtaliyanı elə bir təhlükə altında qoyur ki, onun Katalaun düzündə zəifləməsi fərziyyələri özünü heç cür doğrultmur.

Qibbon, İoqann fon Miller, Klemm, Qaaq və Teri kimi son orta əsr tarixçiləri

Rafael və şagirdləri. I Levin Atilla ilə görüşü. Freskadan fraqment.

yazırlar ki, "Roma darvazası ağzında Atilla gözlənilmədən ordusunun hücumunu dayandırdı və Papa I Levlə danışıqlara başladı. İmperator adından ona çoxlu qızıl pul ödənilirdi".

Bəli, Atilla şəhərə girmədi, asan qələbədən əl çəkib geri qayıtdı. Bununla belə, üstünə yenə də vəhşi damğası vuruldu.

Hunlar Romadan çıxıb Pannoniyaya döndülər. 453-cü ildə Atillanın burqundlu İldiko ilə toyu oldu və həmin gecə həyatına son qoyuldu. O, ən qüdrətli çağında dünyasını dəyişdi. Atillanın tarix meydanına atılıb dünyanı fəth etməsi sirli olduğu kimi, ölümü də müəmmalarla doludur. Müxtəlif fərziyyələr meydana atılır: guya İldiko öz xalqının intiqamını almaq məqsədi ilə onu zəhərləyib.

Xaqanın meyitini üç qəbirdə yerləşdirdilər: qızıl, gümüş və dəmir. Qəbirlər çox əzəmətli idi.

Bir həqiqət aydındır ki, Atillanın ölümü, ilk növbədə, iflasa uğratdığı Bizans (Şərqi Roma) və Qərbi Roma imperatorlarının toy-bayramına lazım idi. Bizans tarixçisi Priskin əsərlərinin 4-cü cildində açıq-aşkar göstərilir ki, «Atilla can verəndə bir sıra möcüzələr baş verir. Möcüzələrdən biri bu idi ki, hunların dəfələri hücumuna məruz qalan Şərqi Roma imperatoru Marsian yuxu görür.

Məhz Atillanın ölüm anında yuxusunda ilahə ona Atillanın qırılmış oxunu göstərir; bu o demək idi ki, hun xalqı böyük zərər çəkəcəkdir».

Maraqlıdır ki, mənbələrdə Atillanın yas mərasimi bütün təfəsilatı ilə təsvir edilir, Hətta cənazəsinin üstündə oxunan ağının mətni də verilir:

*Muncuqun oğlu, Böyük xaqan Atilla,
Bütün qəhrəman qövmlərin hakimi!
Sən daha öncə heç kimin bacarmadığı
tərzdə, təkbaşına
Hunların və germanların ölkəsində
hökmranlıq sürdüün,
Sən iki imperatorluğunu qorxu içində saxladın,
onların şəhərlərini zəpt etdin.
Sənin kölənlər olmaqdan qabaq hallarına,
yalvarışlarına acıydın!
Sən hər şeyi aqlın və gücünlə yerinə yetirdin.
Arxanca acı yaralar bırxmadın,
Adamların kinindən uzaq qaldın!
Xalqına arxa durdun!
Geridə acısı olmayan nəşəli dostlar
bırxdın!
Sənin kimi qüdrətli "Tanrı qamçısı"na
kim qıydı?
Dünya hökmdarını hansı xain ölümə
layıq bildi?
Kimsə intiqam barədə düşünürmü?*

Matəm türküləri söylədikdən sonra məzarın üzərində bir toy düzənlədilər,

hunlar içkiyə qurşandılar. Hüzn bir çadır-dan digərinə keçdi, bütün ölkəni bürüdü.

Cənazəni gecə ikən gizlicə toprağa tapşırıdılar. Öncə qızıl, sonra gümüş, ardınca da dəmir tabutu qoydular məzara. Əslində, üç sağlam maddə qüdrətli hökmdar rəmzi kimi anılırdı: dəmir yenilən ölkələrdən, qızilla gümüş isə iki imperatorluqdan alınmışdı. Muharibələrdə əldə edilən qənimətlər, silahlar, qiymətli daşlarla bəzədilmiş at yəhərləri və başqa hökmdarlıq əşyaları da meyitin yanına düzülür. Deyirdilər ki, bunlar onun qurduğu dünya boyda dövlətin əzəmətini göstərməkdən ötrüdür. Torpaq altı qalan xəzinəni insanların nəfsindən uzaq tutmaq məqsədilə məzar qazan əsirləri insafsızcasına öldürdülər...

Bu təsvirlər Atillanın ölümündən yüz il sonra qələmə alınmış, qot tarixçisi Jordanesin əsərində mühafəzə edilmişdir. Ehtimal var ki, ilkin, daha qədim mətn Priskin (Priskos) itmiş əsərindən götürülüb.

Hunlar diyarında (İndiki Macarıstanda) gəzib-dolaşan bir əfsanəyə görə, Atillanın qəbri Tissa həndəvərindədir.

Qüdrətli xaqanın özümü ilə hunların dövləti dünya ağalığını itirdi. Oğlu Ellakın dövründə Netade çayı hövzəsində qanlı döyüş baş verdi. Nəticədə german və skif tayfaları hun imperiyasının tərkibindən çıxıb müstəqillik əldə etdi.

Beləcə, Tarix hun xalqını Atilla ilə tanıdı. ❏